

הלכה למעשה

לדיון בשאלות חשובות של גבולות וסידורי ביטחון, המדובר בשאלת הלגיטימיות של שיבת העם היהודי למולדתו ההיסטורית, ובעניין זה יש חשיבות מכרעת להתיישבות היהודית בארץ-ישראל. מונח המפתח כאן הוא יישוב, ומעניין בהקשר זה לשים לב לדו-משמעות של המונח: הוא מציין יחידת התיישבות אך גם את הקהילה הלאומית שהלכה והתגבשה בארץ-ישראל, שהיא היישוב בה"א-הידיעה.

שיבת היהודים לארץ-ישראל מעלה שאלות מרתקות בתחומי התאוריה הפוליטית והמשפטית. העניין הרב שיש בנושא מתגלה במחקרים הרבים המבקשים לכאר היבטים שונים – פוליטיים, חברתיים ותרבותיים – של הדרמה ההיסטורית של כינונה מחדש של הריבונות היהודית במולדת ההיסטורית. ספרו החשוב והמרתק של טרואן, שיצא לאור באנגלית בשנת 2003, ושהופיע זה לא כבר בעברית בתרגומה הקולח של חנה עמית-כוכבי, מספר את הדרמה ההיסטורית של שיבת העם היהודי לארצו באמצעות סיפור עיצובה של ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל משלהי המאה התשע-עשרה עד ראשית המאה העשרים ואחד כהליך מוסדי ודינמי של הקמת כ-700 יישובים יהודיים – ערים וקיבוצים, מושבים ויישובים קהילתיים. זהו סיפור רחב יריעה, הנפרש על כ-120 שנים של מפעל ההתיישבות, שבמהלכו הפך המרחב הארץ-ישראלי למקום ציוני, והמולדת ההיסטורית נעשתה לזירה גאוגרפית של חיי יום-יום. גיבוריו של הסיפור הם מתכננים ואדריכלים, נבחרו ציבור ומומחים לכלכלה, ביטחון וחברה, ראשי היישוב ויוזמים פרטיים. המחבר פורש לפני הקוראים את הסיפור המורכב של ההתיישבות היהודית כמכלול של זמנות ורעיונות, חזונות וכישלונות, סכסוכים ופשרות, ושופך אור על האופן שבו ביטאו תפיסות תכנוניות והשינויים שחלו בהן העדפות

אילן טרואן, עיצוב ההתיישבות הציונית: דמיון ותכנון במבחן המציאות, תרגמה חנה עמית-כוכבי, קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשע"ג, יג + 333 עמ'

כפי שהבחין יהודה ליב פינסקר בחיבורו 'אוטואמנציפציה', שיצא לאור בשנת 1882, שנאת היהודים בקרב אומות העולם הייתה נעוצה גם בהיותו של העם היהודי חסר מולדת ושפה, ולכן קיומו היה כשל מת-חי או כרוח רפאים, הגורמת לפחד ולסלידה. ההיסטוריון ופילוסוף ההיסטוריה ארנולד טוינבי העדיף מונח מתחום הפלאונטולוגיה והתייחס אל העם היהודי כאל מאובן ששרד מימי קדם.

בשנה שבה ראה אור חיבורו של פינסקר נוסדו המושבות ראשון-לציון וזיכרון-יעקב. אך עד מהרה התברר שגם השיבה של 'עם ללא מולדת' למולדתו היא עניין בעייתי. בפתח המבוא לספרו העוסק בעיצוב ההתיישבות הציונית קובע אילן טרואן כי 'שיבת היהודים למולדתם היא אירוע מרכזי בהיסטוריה בת ימינו וסוגיה מטרידה בקורות העולם'. נדמה שאין חולק על כך ששיבת היהודים למולדתם ההיסטורית – היא הארץ המובטחת, ארץ האבות, ארץ-ישראל – היא אירוע מרכזי בהיסטוריה בת ימינו. העובדה שמדובר בסוגיה 'מטרידה בקורות העולם' משתקפת בעמודים הראשונים של עיתוני העולם ובאין-ספור החלטות של גופים וארגונים בין-לאומיים. לכאורה ה'מטרד' הוא הסכסוך הישראלי-פלסטיני או היהודי-ערבי, אך מעבר

עיצוב ההתיישבות הציונית

דמיון ותכנון במבחן המציאות

אילן טרואן

בלשונו של משה שרת, אך גם 'נקודות יישוב'; היישוב שבנוף היה גם נקודה במפה המציגה את תמונת-העל של הפרישה הטריטוריאלית של ההתיישבות היהודית המעוצבת בהקשר של סכסוך לאומי על שליטה בקרקע.

החלק השני של הספר עוסק באפשרות העירונית של ההתיישבות הציונית בתקופה שלפני הקמת המדינה. חיים ויצמן היה תומך נלהב של ההתיישבות החקלאית. בזיכרונותיו כתב: 'עדיין היהודים היו מתלוננים, והלא יהודים ביקרו בלא רחמים. פקידים בריטים ואורחים ציונים בארץ חזרו על מנת לייעץ לנו, לשים קץ לכל אלה ניסיונות השעשועים בחקלאות ולהתרכז בהקמת

ואילווצים ביטחוניים, פוליטיים וכלכליים, ומה שחשוב לא פחות – על המתח המובנה שבין המציאות המדומיינת של מתכננים ובין המציאות שנוצרה בפועל.

הספר מתחלק לשלושה חלקים, המצטרפים לכלל נרטיב מתמשך. שני החלקים הראשונים עוסקים בתקופה שלפני הקמת המדינה – החלק הראשון עוסק בכפר הציוני, והחלק השני עוסק בציון העירונית או בעיר הציונית. החלק השלישי של הספר מתמקד בתקופה שלאחר הקמת המדינה. הדיון בכפר הציוני נפתח בראשית מפעל ההתיישבות. הדיון מספק לקוראים תובנות מעניינות. כך הם למדים על ההתיישבות כיצירת קהילות ברית, שהיו מבוססות על תקנונים. נקודה חשובה נוספת היא תפקוד ההתיישבות הציונית החדשה ביצירת דפוסי ממשל עצמי יהודי. הפרק השני מתמקד בעיצוב הבסיס הכלכלי של ההתיישבות הכפרית. הקוראים למדים על כישלונן של תפיסות חקלאיות שיובאו מאירופה ועל צמיחת התפיסה של התיישבות שיתופית – המושב והקיבוץ – כפתרון שנתמך על ידי המוסדות הציוניים. פרק זה מציע דיון מעניין באפשרות שלא נבחרה: הצעה של ועדת מומחים משנת 1928, שמרבית חבריה היו אמריקנים, להשתית את ההתיישבות החקלאית על דגם קפיטליסטי, כלומר על בעלות פרטית על קרקע, בהתאם לתפיסה המחייבת יזמה חופשית. הפרק השלישי שופך אור על הטענה הציונית שההתיישבות היהודית יכולה לצאת אל הפועל בלי שייפגעו זכויות הערבים, בהתאם לעיקרון שפיתוחה הכלכלי של הארץ יועיל לכל תושביה. למותר לציין כי ערביי ארץ-ישראל לא קיבלו טענה זו. הפרק הרביעי עוסק בשאלה כיצד השפיעו שיקולים אסטרטגיים וביטחוניים על תפיסות תכנון ההתיישבות היהודית לאחר מאורעות 1929. היישובים היו 'עובדות בשטח',

נשיא המדינה חיים ויצמן ורעייתו ורה מגיעים במכוניתם לביקור בקיבוץ נגבה, מרס 1949 (צילום: טדי ברנר, לע"מ)

השלושים סיפור הצלחה ציוני. הפרק החמישי, הפותח את חלקו השני של הספר, עוסק בתל-אביב, העיר הבורגנית והקפיטליסטית שנעשתה למרכז היישוב היהודי, ושהייתה, בלשונו של דיזנגוף, לתמצית הבית הלאומי שנוצר בארץ-ישראל. טרואן הוא מחלוצי המחקר של תל-אביב כמימוש אפשרות עירונית של התיישבות ציונית, ופרק זה מסכם היטב את תובנותיו המקוריות, שהשפיעו רבות על המחקר המאוחר יותר. הפרק השישי מציג שלוש חלופות עירוניות: חיפה כעיר מחוז, נמל אימפריאלי ומוצא צינור הנפט מעיראק, קליה כיישוב עירוני שהיה שייך לחברת האשלג, ועפולה, עיר גנים שלא מימשה את חזון בירת העמק שיועד לה.

הפרק השביעי מתמקד בהיבטים אדריכליים, תרבותיים וסמליים של עיצוב דמות התיישבות הציונית. לכאן שייך כמובן נושא האדריכלות בסגנון הביין-לאומי או הבאוהאוס, שהייתה מאז ראשית שנות השלושים לביטוי חזותי של

תעשייה ומסחר – במלים אחרות, לאחוז בקו ההתנגדות הפחותה ולחזור למנהג הגלותי הישן של יצירת ערים, כדי לקלוט עליה עירונית.¹ עבור ויצמן התיישבות החקלאית הייתה תמצית העשייה החלוצית ומכשיר חיוני בתהליך התחייה הלאומית, בניגוד לעיר, שייצגה את הגלותיות. לטענתו 'לא באנו הנה להעתיק כאן את חי וורשה, פינסק, לונדון וכו'. תוכן הציונות הוא שינוי כל הערכין, אשר היהודים חיו בהם תחת לחץ של תרבויות זרות'.² כפי שהודה, 'תמיד הייתי שרוי בראגה מפאת האופי העירוני המופרז של הישוב'.³ אך למרות הסתייגותו של ויצמן, תל-אביב, שבמיתוס הציוני זכתה לתואר העיר העברית הראשונה, הייתה כבר בראשית שנות

1 ח' ויצמן, מסה ומעש: זיכרונות חייו של נשיא ישראל, תרגם א' ברש, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 275.

2 קרובין לפורים: עיתונה הרשמי של הוועדה לחגיגות הפורים בתל-אביב, ג (תרצ"ה), עמ' 7.

3 ויצמן (לעיל, הערה 1), עמ' 352.

בשמותיהם את יוסף טרומפלדור וחיים שטורמן בהתאמה. קריית-ביאליק, שהוקמה בשנות השלושים במפרץ חיפה, נקראה על שמו של המשורר הלאומי, שהלך לעולמו בשנת 1934. החלק השלישי של הספר מוקדש ל'הזרמנויות וצרכים לאחר קום המדינה', היא מדינת ישראל, שקמה במלחמה שהסתיימה לא בחווי שלום אלא בהסכמי שביתת נשק, ושהכפילה את אוכלוסייתה היהודית בשלוש השנים הראשונות לקיומה. הפרק השמיני, הראשון בחלק זה של הספר, מציג דיון מרתק בניתוחים ובתחזיות של מומחים ושל ועדות בנוגע לאפשרויות הפיתוח של הארץ ויכולת הקליטה שלה בתקופה שלפני הקמת מדינת ישראל. בהקשר של עלייה יהודית שאלת כושר הנשיאה הכלכלי של ארץ-ישראל לא הייתה שאלה תאורטית גרדא או עניין אקדמי בלבד אלא עניין פוליטי מהמעלה הראשונה. השאלה הייתה

המודרניזם בתל-אביב ובשכונות היהודיות של ירושלים וחיפה. מרתק הדיון בשמות שניתנו ליישובים היהודיים. הטענה היא שעיצוב ההתיישבות היהודית כלל לא רק את הקמת היישובים אלא גם את מתן שמותיהם, המביעים מסר אידאולוגי. שמות היישובים היו לחלק בלתי נפרד של הפואטיקה של הנוף הציוני. במקרים רבים בחירת שמות היישובים הייתה גם ביטוי לתחיית השפה העברית של הנוף. כאשר המפה הרשמית של ארץ-ישראל כללה בעיקר את שמותיהם הערביים של אתרים ופריטי נוף, עצם הנוכחות העברית בנוף ובמפה שבאה לידי ביטוי בשמות היישובים הייתה הכרזה. בין שמות המקומות היו כאלה שהיו חידוש של שמות יהודיים קדומים, כמו עין-חרוד. שמות יישובים שימשו גם להנצחת מנהיגים וגיבורים ציונים: הקיבוצים תל-יוסף ומעוז-חיים הנציחו

הכפרים העבריים				
מתוך 528 היישובים, היו 481 יישובים כפריים. מתוכם הוקמו 408 על אדמתה של הקרן הקימת לישראל.				
1950	1948	1938	1928	1918
42	43	45	39	32
214	148	57	28	6
209	108	76	24	3
16	5	8	5	8
481	304	186	96	49
408	233	116	43	7
מזה על אדמת קק"ל 7				
גאולת האדמה ע"י הקרן הקימת לישראל				
בשנות	1918-1908	נרכשו	16,400	דונם
"	1935-1919	"	342,000	"
"	1947-1936	"	567,300	"
"	1948-אפריל 1950	"	656,500	"
הרכוש הקרקעי הכללי של הקרן הקימת לישראל הגיע בראשית החודש מאי 1950 לכלל 1,582,200 דונם.				
עבודת היעור של הקרן הקימת לישראל				
עד שנת	מרכזי היעור	השטח המיוער	העצים שניטעו	
1927	11	3,082	443,000	
1937	21	8,992	2,192,000	
1947	67	21,234	4,758,000	
1950	114	38,644	7,671,000	

היישובים העבריים בישראל		
לפי אזורי הארץ	בסך-הכל	למנ קום המדינה
בליל	89	37
עמק הירדן	20	3
עמק בית-שאן	17	5
עמק יזרעאל	40	6
עמק עכו	11	7
עמק זבולון	20	—
שומרון	29	17
שרון	105	19
שפלת יהודה	95	46
הרי ירושלים	23	16
אזור הדרום	48	32
גלב	31	18
	528	206
לפי המבנה החברתי		
ערם	11	3
יישובים עירוניים	23	3
מושבות	42	—
מושבי-עובדים	138	81
מושבים שיתופיים	21	12
מושבים אחרים	50	12
יישובים קיבוציים	214	71
יישובים שכונתיים	13	11
בת-יטסר חקלאיים	3	—
כפרי-עבודה	13	13

עם 95 היישובים הערביים הנמצאים בתחומי ישראל, הגיע המספר הכללי של היישובים במדינת ישראל במלאת שנתיים לקיומה — ל-626.

רשימת היישובים העבריים, מתוך לוח-יומן קק"ל, תשי"א

הקהילתית ביהודה ושומרון, אך גם בגליל, הוא שהאדמה אינה עוד משאב חקלאי כפי שהייתה בקיבוץ ובמושב. הפרק מסתיים בדיון בהתנחלויות ביהודה ובשומרון, נושא שנדמה כי אין צורך להכביר מילים על חשיבותו בשיח הישראלי וביחסי החוץ של מדינת ישראל.

בבחינת 'אחרון אחרון חביב' נדונה בשני הפרקים האחרונים של השער השלישי ירושלים. הדיון בירושלים בחלקו של הספר המוקדש למדינת ישראל מדגיש את חשיבותה הפוליטית של העיר, שהוכרזה כבירת ישראל בדצמבר 1949, בתגובה על החלטת האו"ם על בינאומה של ירושלים. בעקבות חתימת הסכם שביתת הנשק עם ירדן הייתה ירושלים עיר מחולקת, וחלקה המערבי, שבשליטת ישראל, היה לכירתה של מדינת ישראל. העובדה שהשגרירויות הזרות נמצאות בתל-אביב או ברמת-גן היא הצהרה גאופוליטית בעלת תהודה. למעשה אפילו ארצות-הברית אינה מכירה בשייכותה של ירושלים המערבית למדינת ישראל, ונדרש רישום מיוחד בדרכונים של אזרחים אמריקנים המתגוררים בעיר. טרואן טוען באירוניה כי בעשורים הראשונים לעצמאות ירושלים 'הייתה בעצם עיירת הפיתוח הגדולה' בישראל (עמ' 237). בן-גוריון קידם את הפיכת ירושלים המערבית לבירת ישראל. עוד לפני ההכרזה הרשמית על העיר כבירה התלונן על כך שבשלטי הרחובות בעיר עדיין כתוב שם הרחוב בעברית מתחת לכיתוב באנגלית ובערבית. מלבד העברת הכנסת ומשרדי הממשלה לירושלים, ביטוי חשוב לכינון ירושלים המערבית כבירה היה עיצוב מתחמי הלאום באומה: קריית הממשלה, משכן גופי הממשל, שתכנונה החל כבר בשנת 1950, ואתרי הזיכרון הלאומי בהר הרצל, שעל פסגתו נקבר באוגוסט 1949 בנימין זאב הרצל, ושבשיפוליו הצפוניים נבנה בית הקברות הצבאי; בשנות החמישים החלה בנייתו של מוסד יד ושם על הר

אם ועד כמה יכולה הארץ לקלוט עלייה יהודית רחבת היקף. לא מפתיע שהטענה שבמה שנוגע לאפשרות פיתוח הארץ ההון האנושי חשוב לא פחות ממשאבי טבע, הייתה טענה ציונית מרכזית בזכות עלייה יהודית רחבת היקף לארץ.

הפרק התשיעי מציג לקוראים את תכנית שרון, תכנית האב הראשונה של מדינת ישראל, משנת 1950. בניגוד לחזון שהנחה את המדיניות הציונית קודם להקמת המדינה, תכנית שרון חזתה שרוב רובה של האוכלוסייה היהודית בישראל יהיה עירוני: על פי התכנית צפויים היו יותר ממחצית תושבי הערים להתגורר בערים בינוניות ובעיירות, נתון שפירושו היה שמאות אלפי עולים חדשים יופנו למרכזים העירוניים המתוכננים. בניית ערים חדשות הייתה על סדר היום התכנוני בארצות שונות, והמתכננים בישראל נסמכו בעבודתם על גוף ידע קיים ועל הניסיון שהצטבר בארצות אחרות, אלא שבישראל נועדו הערים החדשות שבנתה המדינה לשרת את פיזור האוכלוסייה ואת יישוב אזורי הספר. מכל מקום הפער בין התכנון האופטימי למציאות החיים בערים החדשות, הידועות בכינוי עיירות הפיתוח, היה 'פצע פתוח ומדמם בחברה הישראלית' (עמ' 188). מי שרוצה יכול ללמוד מכך לקח באשר למגבלות התכנון כתחום של הנדסה חברתית. אחרים רואים בכישלון ביטוי לאפליה מכוונת נגד המזרחים.

הפרק העשירי דן בשינויים שחלו בדגמים של התיישבות כפרית בישראל. בשנות החמישים נעשה המושב הדגם המועדף להתיישבות חקלאית. היאחזויות הנח"ל, שהוקמו באזורי הספר, ניקזו את הפוטנציאל החלוצי הפוחת והולך בחברה מתברגת. בהתייחסו למפעל ההתיישבות בשטחים שנתפסו במלחמת ששת הימים מדגיש טרואן כי המדובר בעיקרו של דבר בהתיישבות בעלת מאפיינים עירוניים. חידוש מובהק של ההתיישבות

לא נדונו במסגרת מחקר ההתיישבות, כמו הזמר העברי, אתרים לאומיים, שמות מקומות ואפילו שמות רחובות. הקריאה בספר מלמדת גם על חוסרים משמעותיים במחקר ההתיישבות הציונית ועל כיוונים אפשריים למחקר עתידי. למשל לעומת הידע המחקרי הרב שהצטבר בנושאים הקשורים לתל-אביב, ירושלים וחיפה מחד גיסא ולערי הפיתוח מאידך גיסא, מועט המחקר על התפתחותן של ערים חדשות ומוצלחות כמו אשדוד, אשקלון וכמובן מודיעין, או על תהליכי הפיכתן של מושבות ותיקות כמו ראשון-לציון ופתח-תקווה לערים משגשגות וכפי שמלמדים מחירי הדיור שם, גם מבוקשות.

הדיון בספר מסתיים בשלהי המאה העשרים. חבל שהמחבר לא הוסיף אפילו שיעדכן את תמונת המצב המוצגת בספר לאור השינויים שחלו בישראל בעשור השנים שחלפו מאז הופעת הספר באנגלית. כאן יש מקום לדיון בנושאים כמו היישוב מחדש של מפוני גוש קטיף; ההתיישבות הערבית והברווית בנגב, תמונת הראי של ההתיישבות הציונית, והניסיונות לנסח מדיניות לאומית שתענה על הצורך הדחוף למצוא פתרונות דיור הולמים למעמד הביניים.

ספרו של אילן טרואן הוא ספר יסוד להבנת ההתיישבות הציונית כמפעל של בניין לאום. בניסוחו המוצלח של המחבר, הציונים באו לארץ 'כדי לשנות את דמותם שלהם באמצעות שינוי דמותה של הארץ' (עמ' 154). מעבר לתוכנות מרתקות על מאפיינים והיבטים שונים של עיצוב ההתיישבות הציונית הנפרשים במהלך הקריאה, הספר מציג באופן ברור את 'התמונה הגדולה': הקורא לומד על העצים כשהוא מודע היטב לקיומו של היער – הסיפור החד-פעמי של שיבת עם למולדתו.

הזיכרון הצמוד להר הרצל. הר הזיכרון והר הרצל מייצגים בנוף הסמלי של ירושלים את השואה והתקומה כיכין ובועז של הזהות הלאומית של מדינת היהודים.

הפרק המסיים חלק זה של הספר עוסק ב'מטרופולין השנוי במחלוקת', היא ירושלים שלאחר 1967, שגבולותיה הורחבו אל מעבר לקו הירוק, ושכוללת שכונות ערביות ויהודיות ופוטנציאל נפיץ של סכסוך דתי הרוחש מתחת לפני השטח, והמתפרץ לעתים מזומנות מעל פני השטח. ירושלים היא עיר בלבן של סכסוך דתי ולאומי. אלא שהעיר ה'שרויה בחלומה' שרויה למעשה בחלומות שונים, ולכן היא שנויה במחלוקת: בין ישראל לפלסטינים, בין יהודים למוסלמים וגם בין ישראל למה שקרוי הקהילה הבין-לאומית. המחבר עומד בפיתוי ואינו מציג פתרון לסוגיה.

באחרית הדבר מציג טרואן את 'ישראל 2020', תכנית אב לישראל בשנות האלפיים שהוכנה עבור ממשלת ישראל, ושהתקבלה בשנת 1997. 'ישראל 2020' נועדה להציג תפיסה כוללת וחשוב לא פחות – ארוכת טווח. התכנית ביטאה ללא ספק שינויים מרחיקי לכת בחברה בישראל ובאתוס הלאומי, ביניהם התעצמות החברה האזרחית ומודעות סביבתית. אך נוסף על תמונת העתיד של ישראל הקריאה בספר מלמדת כי 'ישראל 2020' היא גם מקור לא אכזב ללמוד על הלך הרוח בקרב מומחים ומתכננים מדיסציפלינות שונות בישראל בשנות התשעים, בתקופת אופוריה, כשנראה היה שקץ הסכסוך הוא אפשרות ראלית.

ספרו של טרואן פורש לעיני הקוראים את עיצובה של ההתיישבות הציונית עד ראשית המאה העשרים ואחת כדרמה שהונעה על ידי המתח המוכנה בין הדמיון, התכנון והמציאות. המחבר מרחיב את יריעת הדיון לתחומים שעד כה